

HEKANACHTOVA KORESPONDENCE A HOSPODÁŘSKÝ VÝVOJ EGYPTA PŘED POČÁTKEM STŘEDNÍ ŘÍŠE

Hana Vymazalová

V jedné z hrodek na pohřebišti 11. dynastie v Dér el-Bahrí v západních Thébách byly roku 1921 objeveny dokumenty, jež mají nesmírnou hodnotu pro studium a pochopení hospodářského vývoje staroegyptského státu¹. Tyto listiny, které se ukázaly být korespondencí zádušního kněze Hekanachta, toho času na „služební cestě“, s jeho domácností, nám poskytují cenné informace o nejběžnější rovině hospodaření v Horním Egyptě této doby. Naznačují jednu z možných cest, jak poznat každodenní život obyvatel země na Nilu, o němž se z oficiálních záznamů příliš nedozvídáme.

Abychom byli schopni lépe posoudit přínos Hekanachtových dopisů pro naše poznání staroegyptského hospodářství, je třeba alespoň v krátkosti shrnout základní poznatky o jeho vývoji v době předcházející 11. dynastii.

Vývoj egyptského hospodářství před počátkem Střední říše²

Se vznikem jednotného státu na počátku Archaické doby (asi 3150–2700 př. Kr.) přišla i potřeba centrálně organizovaného hospodářství. To se přirozeně soustředilo kolem osoby panovníka, jehož pověřenci zvaní „následovníci Horovi“ projížděli v pravidelných intervalech zemí, aby stvrzovali její jednotu, zajišťovali nastolený politický řád a podporovali její hospodářské fungování. V provinciích byly zakládány královské statky sloužící jako správně-organizační střediska podporující rozvíjející se systém hospodářství.

S rozvojem rostla i snaha o lepší kontrolu nad všemi produkty, od zemědělské úrody po řemeslnické výrobky. Postupně narůstal počet osob, které zajišťovaly chod ustaveného hospodářského systému, přičemž většina z nich v této době pocházela z královské rodiny.

Panovník byl ústředním bodem celého systému. V rámci redistribuce shromažďoval ve svých rukou část veškeré produkce, z níž zaopatřoval své úředníky. Zároveň byl povinen zajistit bezpečné hranice, provoz zavlažovacího systému a splavnost Nilu. Byl garantem řádu, „nepostradatelným“ pro celou společnost.

¹ Více o samotném nález viz Winlock (1942: 54 dále).

² Podrobnější informace o vývoji staroegyptského hospodářství lze najít např. v Helck (1975), diskuze, jež se na toto téma rozvíjí v posledních letech, viz Eichler (1992), Gutgesell (1982), Janssen (1981), Römer (1989) a další.

Vývoj postupně směřoval od hospodářství spravovaného samotným panovníkem a jeho rodinou k hospodářství centrálně organizovanému vrstvou specializovaných úředníků. Tato tendence vyvrcholila na počátku Staré říše (asi 2700–2180 př. Kr.).

Obyvatelstvo nilského údolí zcela podléhalo panovníkovi a mělo povinnost účastnit se veřejně prospěšných prací, jež zahrnovaly udržování a rozšiřování zavlažovacího systému, budování chrámů a staveb zádušního charakteru, ale i účast na vojenských výpravách. Správu zajišťovali úředníci, kteří za svou službu dostávali část státem shromažďovaných produktů ve výši závislé na míře jejich zodpovědnosti. Vysoce postaveným osobám tak byly zaručeny příděly postačující k provozu celého jejich úřadu.

Do doby 4. dynastie byla správa země v rukou královské rodiny. Vysocí úředníci (zpravidla z královské krve) byli zaopatřováni přímo z královského paláce, to se však postupně stalo neudržitelným vzhledem k nárůstu úřednické vrstvy během první poloviny Staré říše. Proto začaly být jednotlivé úřady (již ne jen úředníci) opatřovány vesnicemi a statky, z jejichž produkce byl udržován jejich provoz. Počet přidělených vesnic přirozeně závisel na významnosti úřadu, neboť z těchto příjmů byla zaopatřována celá domácnost úředníka, jeho poddaní a jemu podřízení úředníci.

Obdobně mohly být, z důvodu zajištění jejich zaopatření, osoby nekrálovského původu dosazovány za správce statků (a užívat tak část jejich produkce), či si v určitých případech mohly zřizovat své soukromé nadace, které se pak zpravidla dědily v rámci rodiny (podobné úkony byly pečlivě zaznamenávány a potvrzovány za přítomnosti svědků).

Významným rysem státního hospodářství byla péče o zádušní kultu zemřelých panovníků a vysokých hodnostářů. Zpočátku zajišťoval stavbu hrobek svých příbuzných a významných úředníků sám panovník a staral se i o jejich zádušní kultu. Některým bylo dovoleno si vybudovat hrobku z odpadního materiálu ze stavby královského hrobového komplexu a tato skutečnost bývala výslovně zmiňována v hrobových nápisech jako dosažené privilegium. Nápisy rovněž obsahovaly výčet případných dalších příspěvků od panovníka v podobě např. nepravých dveří, sarkofágů, rakví atp., včetně seznamů nadací, jež zaopatřovaly úředníka za života i po smrti.

Přibližně v polovině 5. dynastie se začínají objevovat případy, kdy se úředník ve svých zápisech holedbá, že si postavil hrobku z vlastních prostředků, či že si na ni alespoň přispěl. S hrobkou, jejíž vlastnictví bylo stvrzeno dokumentem, bylo možné nakládat podle libosti, jak dokládají např. zmínky o přidělení pohřebních šachet synům majitele atp.

Vybudování vlastní hrobky předpokládalo sehnání dovedných řemesníků, kteří působili ve státních službách. Panovník v některých případech

přispěl ke stavbě hrobky svého úředníka tím, že mu poskytl několik státem placených řemeslníků. Jindy si úředník řemeslníky pronajímal, a to na základě psané dohody, která určovala i výši a charakter odměny (zpravidla potraviny, látky, olej atp.)

Podobný vývoj probíhal i v oblasti zádušních kultů. Na počátku Staré říše byly z kultu panovníka vyčleňovány části obětí pro kulty jeho příbuzných a vysokých úředníků. To se později stalo neudržitelným (stejně jako dodávky z „královské tabule“ ve světě živých), odraz tohoto zvyku však lze spatřovat v běžně užívané obětní formuli „král dává oběť“ (+ výčet obětí). Úředníci pak dostali možnost využít část příjmů z nadací, jež jim byly vyhrazeny během života, pro udržování svého zádušního kultu.

Během 5. dynastie začíná docházet ke změnám v hospodářském systému. Vysoké úřady již nejsou v rukou královské rodiny a vrstva sebevědomých úředníků se snaží pojistit si své příjmy. Roste důležitost osob spojených se zádušními kulty zemřelých panovníků. Tyto osoby původně pouze zajišťovaly chod chrámů a obhospodařovaly polnosti k nim patřící. Postupně jim však královské dekrety zaručovaly určité výhody (příjmy přímo z polí, osvobození od pracovních povinností atp.), které poměrně zvyšovaly prestiž těchto postů. Zaměstnanci chrámů se postupně stali podřízenými zemřelého, nikoli vládnoucího panovníka, a byli postaveni mimo systém státní správy. Dosáhli tedy určité osobní svobody se zajištěnými příjmy.

V provinciích probíhal podobný vývoj, přičemž úlohu kultů zemřelých králů a jejich zádušních chrámů zde zastávaly kulty místních božstev a jejich božské chrámy.

Na konci Staré říše se tedy projevuje rostoucí individuální svoboda úředníků, spojená se získáváním osobního majetku. Ta vede spolu s dalšími nezanedbatelnými faktory, oslabujícími centrální královskou moc, ke zhroucení státního systému na konci 6. dynastie.

Centrální organizování přestává fungovat a oblasti, ve kterých stát plnil svou roli, podléhají rozkladu. Zdá se například, že zavodňovací systém není patřičně udržován, neboť písemné památky naznačují, že Egyptem zmítal nedostatek. V této situaci, kterou literární skladby z První přechodné doby a počátku Střední říše (asi 1994–1797 př. Kr.) popisují jako období chaosu, se rychle prosadily silné osobnosti lokálních vládců. Ti ve svých krajích a městech obnovili pořádek a více či méně úspěšně zajišťovali zaopatření svého lidu.³ V zájmu obecného blaha tak byly mnohé z dosažených svobod a výhod běžného obyvatelstva opět potlačeny.

Počátek Střední říše, vymezený opětovným sjednocením egyptského státu za vlády Mentuhotepe II., přinesl drastické omezení pravomocí nezá-

³ K tomuto tématu více např. viz Morenz (1998).

vislých nomarchů. Nastolený systém se snažil navázat na zkušenost Staré říše a zcela centralizovat státní správu.

Hekanacht – jeho postavení a doba

Hekanachtovy dokumenty nalezené v Thébách, pocházející právě z této „přechodné“ doby nového ustavování centralizovaného systému, přitom umožňují nahlédnout tak říkajíc „do kuchyně“ domácnosti lokálního úředníka té doby. Z dokumentů je možné vyrozumět mnohé o vlastnictví a pronajímání půdy, jejím obhospodařování, nakládání s úrodou a celkově o organizaci domácnosti.⁴

Samotná Hekanachtova osoba se zdá z historického hlediska nepříliš významná, pro naše poznávání hospodářského systému té doby je však Hekanacht skrze své dokumenty velice užitečný. Dopisy byly nalezeny na podlaze chodby vedoucí do jedné z hrodek nakupených kolem větší hrobky vezíra Ipiho z 11. dynastie. Zdá se nanejvýš pravděpodobné, že Hekanacht byl pověřen provozováním zádušního kultu Ipiho, a tedy byl určitým způsobem spjat s tímto místem na pohřebišti. Ipi působil ve funkci vezíra za vlády Mentuhotepe II., takže se zdá zřejmé, že Hekanacht žil někdy v období brzy následujícím. Na jednom z nalezených dokumentů jsou zapsány účty datované do 5. a 8. roku vlády nejmenovaného panovníka. Není příliš pravděpodobné, že by se jednalo o Mentuhotepe II., neboť za jeho vlády Ipi působil jako vezír. Zdá se tedy, že se jednalo o některého z jeho nástupců, snad Mentuhotepe III., nebo některého z králů 12. dynastie.

Z obsahu dopisů vyplývá, že Hekanacht se na určitou dobu nacházel mimo domov, pravděpodobně ve služební záležitosti spojené se svými dalšími povinnostmi. Přitom se však zjevně podrobně zajímal o dění ve své domácnosti a udílel jasné a pádné příkazy ohledně jejího vedení. Místo, kde Hekanacht žil, Nebsejet, se muselo nacházet blízko pohřebiště, kde vykonával své povinnosti zádušního kněze, tedy pravděpodobně v západních Thébách. Z dopisů je zřejmé, že v době jeho nepřítomnosti přešly jeho povinnosti na pohřebišti na jeho syna jménem Mersu, jemuž byla adresována většina dochovaných dopisů.

Na počátku Střední říše mívaly, oproti Staré říši, zemřelé osobnosti jen jednoho zádušního kněze, který pro ně vykonával potřebné rituály a zároveň byl zajišťován z příjmů příslušného zádušního kultu. Hekanachtovy dopisy do značné míry potvrzují předpoklad, že tato funkce, spojená s povinnostmi, ale i se zárukou určitého zajištění, mohla být předávána a snad i „děděna“ v rámci rodiny zádušního kněze. Není možné určit, zda to byla běžná praxe. Zdá se však, že Hekanachtovy dopisy byly zanechány v blízkosti Ipiho hrobky jeho zástupcem v době, kdy nebyl z objektivních důvo-

⁴ Podrobný popis nalezených dokumentů viz James (1962).

dů schopen své povinnosti vykonávat osobně (zádušní kult však musel být udržován stále).

Zádušní kultury byly v této době často propojeny s božskými chrámy, odkud pramenila část produktů pro jejich zaopatření. Toto spojení bylo zpravidla podloženo písemnou dohodou, která stanovila, jaká část obětín bude dodávána pro zádušní kult uvedené osoby. Podobným způsobem mohly být zaopatřeny i sochy osobnosti, které byly (se souhlasem panovníka) umísťovány přímo v chrámech. Po předložení obětín soše a po jejich obětování na kultovním místě v hrobce byly obětiny k dispozici zádušnímu knězi, což je mnohdy výslovně uváděno v nápisech a textech. Je pravděpodobné, že úředníci, jejichž zaopatření pro zádušní kultury plynulo z chrámů, byli za svého života s těmito chrámy určitým způsobem spojeni, např. že se podíleli na obhospodařování a správě jejich polností.

Podobný způsob zaopatření je možné sledovat zejména v důležitém kultovním centru boha Usira v Abydu, kde byly zřizovány kenotafy podél cesty vedoucí z chrámu Chontamentiho na pohřebiště v Umm el-Kábu. S kněžími Usirova kultu byly sepisovány smlouvy zajišťující podíl na předkládaných obětínách, vždy za určitou protislužbu ve prospěch chrámu.

Vedle podílů na obětínách mohla být zádušnímu knězi připsána i půda, služebníci či dobytek. Obojí sloužilo zároveň k udržování zádušního kultu i k zaopatření zádušního kněze.

Hospodaření Hekanachtovy domácnosti

Obhospodařování polí je jedním z hlavních témat Hekanachtových dopisů. Nevyplývá sice jasně, zda se jednalo o půdu patřící Hekanachtově rodině, či o půdu přidělenou k funkci zádušního kněze vezíra Ipiho (případně obojí), je však zřejmé, že Hekanacht s ní i s produkcí z ní plynoucí nakládal zcela podle svého uvážení.

Hekanachtova domácnost zahrnovala vedle členů jeho vlastní rodiny (včetně matky, synů a jejich macechy) i několik dalších osob, které se podílely na obdělávání přilehlých polí – za své služby mohly dostat svá malá políčka, z nichž odváděly část produkce do společné úrody, ale zbytek si směly ponechat. Z jejich práce tedy měla nemalý prospěch domácnost, ale také oni sami.

„Hleď, tebe jsem určil zodpovědným!“ píše Hekanacht opakovaně ve svém prvním dopise Mersuovi a vyzývá jej k opatrnosti vzhledem k možnosti zaplavení části jejich polí. Dopis byl asi sepsán na začátku srpna, kdy každoroční záplava ještě nedosáhla své plné výše a mohla ohrozit úrodu na polích, kde nebyly ještě práce dokončeny.

Pokyny v prvním Hekanachtově dopise dále ukládají, aby se Nacht, syn Hetiho, z jeho domácnosti vypravil spolu s Hekanachtovým synem Sanebniumem pronajmout půdu v nedalekém okolí. Za pronájem měli platit lát-

kou, utkanou za tímto účelem (a asi směněnou za zboží užívané pro platby, viz níže), a obilím. Půda se měla následně osít pšenicí a ječmenem. Hekanacht dále prikazuje, aby Nacht se Sanebniutem vyhledali jeho sousedy Haua a Herunefera (zjevně osoby přibližně stejného, váženého postavení, jakému se těšil on sám) a požádali je o radu ohledně pronájmu levnější neobdělávané půdy v téže oblasti. Za zmínku stojí, že Nacht měl po dobu své nepřítomnosti dostávat z domácnosti větší přídělky než obvykle, což svědčí o prozíravém ocenění jeho zkušeností.

Mersu na první dopis zjevně napsal odpověď, ve které byl nucen vylíčit všechny události v domácnosti a popsat, jak jsou plněny Hekanachtovy příkazy. Odpovědí na toto psaní je druhý z dochovaných dokumentů. Hekanacht zde uvádí, že posílá 24 *debenů* mědi na dojednaný pronájem půdy a uvádí, že na zaplacení je možné použít i jiné věci – např. ječmen či látku směněné za olej. Z této poznámky vyplývá, že oproti Staré říši již nebylo možné „platit“ čímkoli, nýbrž byla ustanovena jakási platidla v podobě cennějších komodit.

Z tohoto hlediska je velice zajímavá i část prvního dopisu, kde Hekanacht plísni Mersua za to, že chtěl svéhlavě využít ječmen a osivo určené pro pronajatou půdu. Přitom výslovně uvádí očekávaný výnos – 69 pytlů obilí ze 7 1/2 *arur* půdy (9 pytlů z každé *arury*) – což považuje za velmi výhodné. Hekanacht Mersuovi zapovídá „svéhlavě použít jedinou měřici z tohoto ječmene“.⁵

Na konci prvního dopisu připojuje Hekanacht výzvu, aby mu byl poslán seznam dlužníků a dlužných částek, které Nacht a Sanebniut mají vybírat při své společné pracovní cestě. V případě potřeby se mají opět obrátit pro podporu na Hekanachtovy sousedy. Jednomu z nich, Heruneferovi, je adresován jeden z dopisů, který však byl nalezen spolu s ostatními dokumenty v ještě složeném a zapečetěném stavu – zjevně nikdy nedošel na uvedenou adresu. Hekanacht zde vyzývá přítele „nedej dopustit, aby byl Nacht odbyt v žádné věci, s níž k tobě přijde. On dohlíží na všechen můj majetek“. Tento dopis je psán formálnější stylem dodržujícím uctivý tón v komunikaci mezi sobě rovnými osobnostmi (oproti silně nadřazenému stylu ostatních dopisů) a zahrnuje i seznam dlužníků – který zřejmě mezitím Hekanacht obdržel z domova.

Dokument VI obsahuje podrobný účet dluhů, které byly skutečně vybrány. Seznamy na obou listinách se v mnohém shodují, přičemž rozdíl je možné přičíst změnám aktuální situace. Zdá se, že pro vybírání dluhu si Nacht a Sanebniut pravděpodobně přinesli svou vlastní měrnou nádobu na odměřování obilí. Tak zajistili, že budou splněny Hekanachtovy požadavky.

Součástí dopisů pro Hekanachtovu domácnost byly i rozpisy přídelů, které sám určil pro její členy. Rozpis na dokumentu II je uveden opatrnou připomínkou, že členové domácnosti se mají velmi dobře. Důrazně své

⁵ Více ke staroegyptským jednotkám viz Verner–Bareš–Vachala (1997: 298).

bližní vyzývá, aby byli v době nedostatku trpěliví. „Lepší je polovina života než úplná smrt“, píše a popisuje neutěšené poměry v jiných částech země, „hledte, tady už začínají jíst lidi! hledte, nikdo zde nedostává přídělý!“. Na jiném místě je vyzývá, aby ten, kdo by byl s přídělem nespokojen, „přijel ke mně, pobyl zde se mnou a žil, jak žiju já“. Sarkasticky dodává, že tak dosud nikdo z nich neučinil.

Dědic nebo podřízený?

Hekanacht ve svých dopisech vystupuje vůči Mersuovi jako nekompromisní autorita. Na jednu stranu jej nazývá svým partnerem a připomíná jeho nynější zodpovědnost za chod domácnosti a volnost v rozhodování. Zároveň jej však na druhou stranu tvrdě plísni za jeho jednání a na jednom místě mu dokonce vyhrožuje potrestáním: „Sathathor byl ke mě poslán se starým, suchým ječmenem, . . . , nebylo mi dáno oněch 10 pytlů z nového, dobrého ječmene! . . . To je pěkné! Když jsi mi nepřipočítal ani pytel z nového ječmene, nepřipočítám ho já tobě již nikdy!“ Hekanacht rovněž opakovaně vyžaduje, aby mu Mersu předložil účty ze svých aktivit (viz níže). Zjevně je stále hlavou domácnosti, i když Mersua pravděpodobně připravuje na převzetí této role.

Dokument V obsahuje několik nadmíru zajímavých účtů. Je z nich patrné, že při odjezdu Hekanachta z domova byly pořizeny podrobné záznamy o množství obilí a lnu, které Hekanacht předal Mersuovi k užívání po dobu jeho nepřítomnosti (Mersu k účtu později připsal, jak bylo s některými z produktů naloženo). Byl také pořizen záznam o obilí, které bylo posláno Hekanachtovi k potřebě za jeho nepřítomnosti. Mersu rovněž na stejný dokument zaznamenal počet krav a býků, kteří byli svěřeni do opatrování Sanebniutovi, a připsal varování, že pokud se nějaké dobytce ztratí, polovina jeho ceny bude přičtena Sanebniutovi a polovina Nachtovi, synu Hetiho, který na něj měl pravděpodobně dohlížet.

Hekanacht vlídnější

V jiných částech dopisů ukazuje Hekanacht příjemnější a mírnější tvář své povahy, zejména píše-li o dalších členech své domácnosti. V prvním dopisu ukládá, aby k němu Mersu poslal Snofrua (další z jeho synů) se třemi pytli obilí. Ve druhém dopisu však píše, že když Snofru nechce jet, ať jej nenutí, zároveň ať jej nenutí pracovat na poli, když mu to není milé, a ať ho nechá hlídat býky dle jeho přání. „Nechej ho, ať je spokojen, (dělaje) to, co má rád.“ Ohledně mladších synů Hekanacht Mersua vyzývá k opatrnosti: „umíráš s nimi a žiješ s nimi!“ píše a klade na Mersua zodpovědnost za jejich dobré prospívání, protože jsou pro něho velice důležití.

První dopis rovněž obsahuje zmínku o Hekanachtově ženě, která podle jeho reakce není v domě příliš oblíbená. Mersu je vyzván, aby celou záleži-

tost urovnal a vyhnal služebnou, která se provinila: „hled', strávili jediný den v mém domě, jsi to ty, kdo ji nechá chovat se špatně k mé ženě!“ Připomíná přitom, že ona jim – pěti dětem – nic špatného neprovádí.

Hekanachtovy dokumenty ve světle egyptského hospodářství

Jak je patrné z předcházejícího přehledu o obsahu nalezených dokumentů, Hekanachtovy dopisy nám poskytují barvitý obrázek o provozu domácnosti v době na samotném počátku Střední říše.

Zdá se, že Hekanacht byl poměrně dobře situovaným úředníkem v thébské oblasti, který mimo jiné zastával i postavení zádušního kněze (což mu zajišťovalo určitý příjem). On sám byl neomezeným vládcem své domácnosti a zcela rozhodoval, jak se bude nakládat s jeho půdou, ať už byla majetkem jeho rodiny, nebo patřila k zastávaným funkcím. Dohlížel na pronájem půdy a obnovování pronájmu tam, kde to bylo výhodné vzhledem k výši úrody. Zároveň vybíral dluhy od lidí žijících v okolí, i když není zcela zřejmé, zda se jednalo o částky za pronájem půdy nebo (spíše) o půjčky v době nedostatku. Je pravděpodobné, že veškerý výnos z těchto pronájmů i dluhů zůstával Hekanachtovi. V dopisech se neobjevuje žádná zmínka, z níž by bylo možné usuzovat na jiný postup.

Při stanovování přidělů členům své domácnosti několikrát opakuje, že poměry v zemi jsou velice těžké. Je bezpochyby možné usuzovat, že naráží na poměry popisované tak často v textech z První přechodné doby a počátku Střední říše – nedostatečná úroda a hladovění obyvatel. Hekanacht zdůrazňuje, že jeho vlastní domácnost je na tom i přes nevelké přiděly dobře, a pro srovnání přehání potíže panující v oblasti, kde se nachází.

Žalostné poměry v zemi, které vyplývají z Hekanachtových dopisů a dalších textů z této doby, ukazují na silnou potřebu zásadních konsolidačních kroků na počátku Střední říše. Tyto zásahy zjevně předpokládaly sjednocení egyptských panství do silného centralizovaného státu, jehož bylo dosaženo za Mentuhotepa II.

Změny však zpočátku probíhaly pomalu a snaha navázat na stav, který se osvědčil na počátku Staré říše, nebyla přijímána s dostatečným nadšením a odevzdáním. Myšlení lidí i jejich postoj vůči státu byly hluboce poznamenány prožitkem relativní svobody na konci Staré říše a během První přechodné doby. Těm, kdo byli opět nuceni se účastnit povinných prací a odvádět účty ze svých aktivit, již chybělo přesvědčení, že jim samotným to přinese prospěch. Panovníkům Střední říše se sice v době jejího vrcholu (12. dynastie) podařilo úspěšně navázat na systém Staré říše, nicméně moc nad poměry ve státě začali ztrácet poměrně rychle.

Literatura

Baer, Klaus

1974 *Rank and Title in the Old Kingdom. The Structure of the Egyptian Administration in the Fifth and Sixth Dynasties*, Chicago: The University of Chicago Press

Eichler, Eckhard

1992 „Polanyi – Keynes – Warburton: Zur Rekonstruktion des altägyptischen Wirtschaftssystems“, GM 131, s. 25–31

Gutgesell, Manfred

1982 „Die Struktur der pharaonischen Wirtschaft – eine Erwiderung“, GM 56, s. 95–109

Helck, Wolfgang

1975 *Wirtschaftsgeschichte des Alten Ägyptens im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr.*, Leiden und Köln: E. J. Brill [Handbuch der Orientalistik]

James, T. G. H.

1962 *The Hekanachte Papers and Other Early Middle Kingdom Documents*, New York: University Press [Publications of the Metropolitan Museum of Art. Egyptian Expedition 19]

Janssen, Jac. J.

1981 „Die Struktur der pharaonischen Wirtschaft“, GM 48, s. 59–77

Morenz, Ludwig D.

1998 „Versorgung mit Getreide: Historische Entwicklungen und intertextuelle Bezüge zwischen ausgehendem Alten Reiche und Ersten Zwischenzeit aus Achmim“, ŠĀK 26, s. 81–117

Römer, Malte

1989 „Einige Bemerkungen zur Diskussion über die Ökonomie im alten Ägypten“, GM 108, s. 7–21

Winlock, Herbert. E.

1942 *Excavations at Deir el-Babri*, New York: The Macmillan Company

Verner, Miroslav – Bareš, Ladislav – Vachala, Břetislav

1997 *Ilustrovaná encyklopedie starého Egypta*, Praha: Karolinum